

S érdekes az is, hogy Csécsy János 1713-ban, majd 1732 tavaszán „*az esti órákban múzeumában gyűjtötte össze azon ifjakat, kik a geographiával behatóbban kívántak foglalkozni s tollba mondatta nekik Magyarország földrajzát, statisztikáját és történetét. Büszkén, de nem egészen helyesen hirdette, hogy ő előtte Magyarországon senkisémet tanított geographiát...*”⁵⁴ Márki Sándor említi a „*Gleditsch-czég kiadásában Lipcsében, 1726-ban névtelenül megjelent munkát, mely németül tárgyalta a régi és új földrajzot*”; és amely a „*szokrateszi módszert alkalmazva, tananyagát kérdésekben és feleletekben dolgozta föl...*”⁵⁵

Feltételezhető, hogy Sárospatakon is ismerték az evangélikus tudós tanár, Tomka-Szászky János (1700–1762) valamelyik munkáját,⁵⁶ ő Bél Mátyás tanítványa volt, és elsőnek írta meg Magyarország középkori történeti földrajzát Anonymus alapján.⁵⁷ Losontzi István nevezetes könyve előszavában, 1770-ben Timon Sámuel (1675–1736) jezsuita történettudósra is hivatkozik.⁵⁸

Kováts Dániel

A dualizmus kori budapesti német dalárdák magyarosodása

Spontán asszimiláció vagy kulturális illeszkedés mint a többségi nemzet elfogadásának igénye

A DALÁRDÁK TÖRTÉNETE

Az első dalegyletek Németországban jöttek létre. Magyarországra a protestantizmussal kerültek, de az 1848/1849-es események megállították a fejlődésüket. Felvirágzásuk a XIX. század második felére tehető.

A lakás- és címjegyzékek alapján megállapítható, hogy Pesten, Budán és Óbudán 1867-ben 4 zene- és dalegyesület¹ volt, 1870/71-ben 11,² 1880/81-ben 12,³ 1885/86-ban 15,⁴ 1890-ben 23,⁵ 1900/1901-ben 26,⁶ 1910-ben 36.⁷ Számuk 1867-től 1910-ig megkilencszereződött. Az első

54 Márki Sándor: A földrajz-tanítás története Magyarországon. Földrajzi Közlemények XIX. k. 1891. 269–270 55 Uo. 274. Johann Gottlieb Gleditsch (1688–1738) apja, Johann Friedrich Gleditsch 1716-ban bekövetkezett halála után vette át a kiadót. Kiadványa hatással volt a hazai földrajztanításra, így Losontzi Istvánra is.

56 *Introductio in orbis hodierni geographiam...* (Posonii, 1748); *Conspectus introductionis in notitiam regni Hungariae geographicae historicam...* (Posonii, 1759).

57 Lásd még *Frisnyák Sándor*: Földrajzoktatás Sárospatakon a XVIII–XIX. században. Művelődésügyünk 1960. 12. sz. 40–43.; *Ugrai János*: Felvilágosodás kori változások a Sárospataki Református Kollégiumban. Egyház-történeti Szemle 2001. 2. évf. 1. sz. 94–111.

58 „*Ha ki kételkedik e Magyar Históriatkának valósága felől: olvassa-meg Tiszt. Timon Samuelnek, és T. Pray György tudós Munkáját, mind azt azokban hiteles bizonyságokkal, de sokkal bővebben fel-találja.*”

1 Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen 1867. Pest, 1866. 367.

2 Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen 1871 und 1872. Pest, 1871. 238–239.

3 Budapesti Czim- és Lakjegyzék 1880–1881. 1. évf. 4. rész. 456–457.

4 Budapesti Czim- és Lakjegyzék 1885–1886. 4. évf. 3. rész. 121.

5 Budapesti Czim- és Lakjegyzék 1890. 6. évf. 3. rész. 207.

6 Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1900–1901. 12. évf. 4. rész. 330–331.

7 Budapesti Czim- és Lakásjegyzék 1910. 22. évf. 4. rész. 460–462.

dalárdák többségét a Németországból Pestre és Budára érkező német szakmunkások hozták létre, így szellemiségük is német volt.

Az 1867-ben Pesten, Budán és Óbudán működő 4 zene- és dalegyesület a Gesangsverein in Pester-Unio, Pester-National-Liederverein (Pesti Nemzeti Dalkör), az Universitäts Gesangs-Verein, a Pest-Ofner Liedertafel (Pest-Budai Dalárda)⁸ volt, az 1870-ben működő 11 pedig a „Liederkrantz” Gesangs-Verein in Altofen, a Liedertafel Pest-Ofner (Pest-Budai Dalárda), a Liedertafel, Ofner (Budai Dalárda), a National-Musik Konservatorium, a Musik-künstler-Unterstützungs-Verein, a Musikfreunde-Verein, a National-liederverein, Pester (Pesti Nemzeti Dalkör), a Sing- und Musikverein, Ofner (Budai Ének- és Zeneakadémia), az Ofner Musikschule, az Universität Gesangs-Verein, Ofner Techniker-Gesangs-Verein⁹ néven működött.

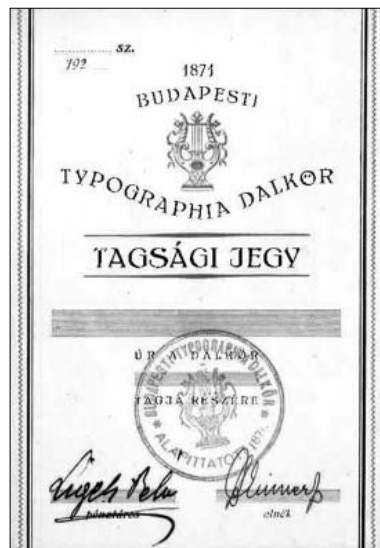
Buda és Pest kozmopolita jellegéről, a magyar kultúra háttérbe szorításáról id. Ábrányi Kornél (1822–1903) zenei író, zeneszerző, zongoraművész, zenepedagógus a század végén a következőket írta: „... [Pest és Buda, később Budapest] halmozta össze legintenzívebben azokat a magyarellenes elemeket, amelyek még napjaik leáldozása után is [a XIX. század 90-es éveit] sokáig nagy befolyással uralkodtak s minden nagyobb mérvű nemzeti megnyilatkozásoknak útját állni voltak képesek.”¹⁰

A BUDAPESTI NÉMET DALÁRDÁK ASSZIMILÁCIÓJA

A budapesti német dalárdák asszimilációja a 70-es évektől indult el. A jegyzőkönyvi, választmányi, közgyűlési német nyelvűség kétnyelvűségbe ment át, amely a program kétnyelvűségével kapcsolódott össze, majd ezt követte a fokozatos egynyelvűvé, vagyis magyar nyelvűvé válás. Nagyon sok esetben a munkahelyi kollegiális szellem, s nem utolsósorban a hazaszeretet voltak azok a tényezők, amelyek felgyorsították a német dalárdák magyarosodását.

Az 1871-ben alakult Budapesti Typográfiai Dalkör saját célját az alapszabályaiban így fogalmazta meg: „... kedélyes estek vagy más ünnepélyek rendezése által a társasélet nemesbítése és fejlesztése, könyvtára által pedig szórakozást nyújtani és műveltséget terjeszteni”¹¹

A rendelkezésre álló anyagok 1880-tól teszik lehetővé a dalárda működésének feltárását. Első elnöke Schweinshaut József volt, aki 1881-től már Ligeti József néven szerepelt az egyesület irataiban.¹² A dalkör tagjai az alapító

A Typographia Dalkör tagsági jegye 1871-ből (BFL, X. 61., TDI 1849–1938)

8 Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen 1867. Pest, 1866. 367.

9 Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen 1871 und 1872, Pest, 1871. 238–239.

10 Id. Ábrányi Kornél: Képek a múlt és jelenből. Pallas Részvénytársaság Nyomdája, Budapest, 1899. 61.

11 A Budapesti Typográfia Dalkör módosított Alapszabályi. Kaiser Gyula-Pesti részvény nyomda, Budapest, 1924. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) X. 61. Typographia Dalkör iratai (a továbbiakban: TDI) 1849–1938.

12 Budapesti (budai) könyvnyomdászok és betűöntők dalkörének Jegyzőkönyve 1881-től. BFL. X. 61. TDI 1849–1938.

annak halála után egy füzettel emlékeztek, mely szerint Ligeti József 1848-ban született. Iskoláinak elvégzése után visszatért „a német világot élő Budára”, majd az állami nyomda kötelékébe lépett. 1871-ben létrehozta a Budapester Buchdrucker und Schriftgiesser-Liederkrantzot, a későbbi Typografia Dalkört, hogy „a bajtársak közötti érintkezést kedélyessé tegye; az együvé tartozás fenséges eszméjét kimélyítse.”¹³

A dalárda működő és pártoló tagokból állt. A működő tagok az énekkar tagjai voltak, a pártoló tagok anyagiakkal vagy egyéb módon járultak hozzá az énekkar működéséhez. A működő tagok száma 1884-ben (17) és 1885-ben (18) volt a legalacsonyabb, a pártoló tagoké 1886-ban (72) és 1887-ben (71).¹⁴

A választmány évi jelentésének közgyűlés elé való terjesztése, a napirend előterjesztése 1887-ig magyar és német nyelven történt, mint ahogy két nyelven írták a jegyzőkönyveket is. Az 1887. május 8-án tartott közgyűlésen a választmány évi jelentését már csak magyarul olvasták fel. Az elnök kérdésére, mely szerint van-e valaki, aki a magyar nyelven fölolvastott évi jelentést nem értette meg, és hogy szükséges-e azt német nyelven is fölolvasni, a közgyűlés kijelentette, hogy megértette, és a német nyelven történő fölolvastást nem kívánja.¹⁵

A Typographia Dalkör 1903-ban
(BFL, X. 61., TDI 1849–1938)

A zenei képzettséggel is rendelkező művezető lett a kórus karmestere és elnöke, aki ezeket a feladatot minden díjazás nélkül látta el. A dalárda egyesületi helyisége a Fekete Gyémánt-hoz címzett vendéglő volt, amit a dalárda díj nélkül használhatott.¹⁷ Megalakulásakor „még

13 Emlékezés Ligeti József-re. 1848–1929. A Typographia Dalkar megalapítójára. 1–2. p. BFL X. 61. TDI 1849–1938.

14 Budapesti (budai) könyvnyomdászok és betűöntők dalkörének Jegyzőkönyve 1881-től. BFL X. 61. TDI 1849–1938.

15 Budapesti (budai) könyvnyomdászok és betűöntők dalkörének Jegyzőkönyve 1881-től. BFL X. 61. TDI 1849–1938.

16 Munkás-Heti-Krónika. 1. évf. 1873. 47. sz. 1–4.

17 Biller László (szerk.): A Ganz Mávag Acélhang 100 éve (1873–1973). Budapest, 1973. 13.

igen sok idegen nyelvű munkás lévén” a hivatalos nyelv a német volt, és a dalok nagyobb részét is német szöveggel énekelték.¹⁸ 1874. augusztus 8-án a tisztviselői kart először választották meg véglegesen, s ezen a közgyűlésen mondták ki azt is: „... hogy a magyar nyelvnek is azon szerep jusson, mint a németnek és hogy a dalok is felváltva magyar és német szöveggel énekeltessenek”.¹⁹ Ez volt a kezdete az egyesület megmagyarosodásának, ami rövid idő múltán végbe is ment.²⁰

Bruckmüller távozása után a dalárda egysége megszűnt, s csak 1875-ben sikerült visszaállítani a régi értékeket. Az egyesület elnöke Kurzenberger Vilmos lett, aki „tekintélyével és erélyével nagyot lendített az egyesület stagnáló ügyein”.²¹ A gyár tisztikarának nagy része pártoló taggá vált, így az egyesület anyagi gondjai is rendeződtek.²²

Az 1879. július 27-én tartott közgyűlésen Polnai Sándor lett a választmány elnöke. Az ő regnálása idején a tagok száma elérte a 250-et. A következő években a kör a Baross u. 129. sz. alatt felállított színpadon vígjátékokat, népszínműveket adott elő. Ezek közül kiemelkedett az *Apró félreértések* és a *Gymesi vadvirág*. Polnai kilépése a gyár kötelékéből a dalárdából való kilépést is magával hozta. Neki volt köszönhető az Aczélhang megerősödése, életképessége és végleges megmagyarosodása. Sokéves munkáját a dalárda tiszteletbeli elnökséggel honorálta.²³

A dalegylet 1898. november 13-án tartotta fennállásának 25 éves jubileumát a M.Á.V. munkás éttermében, Stark Henrik karmester vezetésével és a Budapesti Férfi-dalegylet a Budapesti Polgári Dalkör, a Törekvés Dalkör és az Asztalos Ifjak Dalárda közreműködésével.²⁴ Ugyanabban az évben részt vett az aradi országos dalünnepen, ahol dicséző oklevelet kapott.²⁵

A Ganz-gyári Dalkört Mechwart András (1834–1907) gépészmérnök, feltaláló, a vállalat egykori igazgatója alapította 1873-ban. Mechwart András a bajorországi Schweinfurtban született, Augsburgban végzett gépészmérnökként. 1859-ben Ganz Ábrahám vasöntőműhelyébe lépett be, amely a II. kerületi Ganz utcában működött. Mechwart 1869-től a vállalat egyik irányítója, feltalálója.²⁶

A dalkör az 1897-es évben nyolcszor lépett fel nyilvános közreműködéssel. Részt vett hazafias és kulturális rendezvényeken, de kegyeletes és örömneppeken is. Többek között Gulden Gyula Ganz-gyári igazgató és Scheller Miksa főmérnök jubileumi ünnepségén. Megemlékeztek Liebscher Vilmos volt karnagyról is, aki az előző évben ünnepelte 50 éves jubileumát. 95 dalpróbájuk alkalmával 119 darabot tanultak be. Az egyesületnek ebben az időben 8 tiszteletbeli, 89 működő és 138 pártoló tagja volt és 550 kötet zeneművel rendelkezett.²⁷

Az 1898. augusztus 13–16-án Aradon tartott dalversenyen a Ganz-gyári Dalkör és a Kaszai Dalkör kapta az első helyezést.²⁸

18 Förster Nándor: Az Aczélhang férfidalegylet 25 éves jubileumához. Zenelap 12. évf. 1898. 27–28. sz. 3.

19 Förster i. m. 3.

20 Förster i. m. 3.

21 Förster i. m. 3.

22 Förster i. m. 3.

23 Förster i. m. 4–5.

24 Dalegyesületi ügyek. Zenelap 12. évf. 1898. 26. sz. 5.

25 Az aradi országos dalünnep. Vasárnapi Ujság 45. évf. 1898. 34. sz. 585.

26 Mechwart András hengerszéke. Magyar Hírlap 2020. január 3.; >https://www.magyarhirlap.hu/tudomany/Mechwart_Andras_hengerszeke -< (Letöltve 2020. 01. 03.)

27 Zenelap 12. évf. 1898. 6. sz. 6.

28 Az aradi országos dalünnep. Vasárnapi Ujság 45. évf. 1898. 34. sz. 585.

A Budapesti Férfi-dalegylet az 1883–1884-es budapesti lakás- és címjegyzékben szerepelt először. Az V. kerület Váczi körút 23. sz. alatt volt az egyesület székhelye. Elnöke Mauritz Ödön volt, alelnöke Schurr Kristóf.²⁹

1890. december 31-én a Széchenyi sétatéri helyiségeiben „*valósággal német szellemű dales-télyt*” rendezett, ugyanis a műsort túlnyomó részben németül énekelték. A német dalokat püsszegéssel, a magyarokat pedig éljenzésekkel fogadta a közönség – számolt be a rendezvényről a *Zenelap*. A műsor összeállításán a lap elcsodálkozott, különösen azért, mert a dalárda jó hírnévnek örvendett és jellegje nem volt más, mint a: „*Fel, fel, hadd zengjen hős dalunk. Hazánkért élünk és halunk.*”³⁰

1891 februárjában Kossovits József budapest–terézvárosi karnagyot, állami zenetanárt választották meg karnagynak. „*Meg vagyunk róla győződve, hogy Kossovits alatt a Budapesti férfi dalegylet magyar szellemben fog működni*”³¹ – írta a *Zenelap*.

1891 májusában szakmaközi alapon jött létre a Budapesti Általános Munkás Dalegylet.³² Többségében osztrák és német forradalmi dalokat énekelték. Ennek az volt az oka, hogy a szakmunkások egy része ebben az időben jórészt német volt, de a nyugati országokból hazatérő magyar munkások is az ott elterjedt nemzetközi forradalmi dalokat hozták magukkal. A pártsajtó még az 1880-as években is kétnyelvű volt, és még a századforduló körüli években is a szónokok a politikai gyűléseken két nyelven, magyarul és németül beszéltek.³³ A munkásénekkar megalakulásakor leszögezte, hogy a munkásmozgalom fejlődését kívánja szolgálni. A munkásénekkaroknak, köztük a Budapesti Általános Munkás Dalegyletnek, fontos szerepe volt a munkásság öntudatának felélesztésében.³⁴

KÖNYVTÁRAK, REPERTOÁR, ZÁSZLÓAVATÁS

A német dalárdák könyvtárának működését, fejlődését a Budapesti Typográfiai Dalkör kollekciónál lehet jól bemutatni. Könyvvállományról nem minden rendes évi közgyűlés adott pontos beszámolót, de a rendelkezésre álló adatokból kiolvasható, hogy a könyvek száma folyamatosan emelkedett 445-ről (1879-ben) 1365-re (1907-ben). Ezek elsősorban ajándékozással kerültek a könyvtárba, s magyar és német nyelvűek voltak. 1886-ban (237 magyar – 387 német), 1887-ben (271 magyar – 402 német) és 1888-ban (316 magyar – 457 német) a német könyvek voltak túlsúlyban. Amíg a könyvtár gyarapodása a német nyelvű könyvek javára történt, addig a kikölcsönzések esetében a magyar könyvek domináltak: 1886-ban 366 magyar és 266 német könyv, 1896-ban 412 magyar és 200 német, 1897-ben 400 magyar és 200 német. Ebből egyrészt arra következtetünk, hogy a tagok, illetve nem tagok szívesebben váltak meg német könyveiktől vagy ajándékozták azokat a dalárdának, másrészt az olvasási kultúra a magyar irodalom vagy a magyar nyelvre fordított külföldi irodalom felé hajlott.³⁵

A repertoáron lévő magyar és német kardalok arányáról ugyancsak a Budapesti Typográfiai Dalkör levéltári anyaga nyújt pontos adatokat. A kardalok aránya nyelvi szem-

29 Budapesti Czim- és Lakjegyzék 1883–1884. 3. évf. 138.

30 Újdonságok. *Zenelap* 5. évf. 1890. 1. sz., 8.

31 Dalár ügyek. *Zenelap* 6. évf. 1891. 5. sz. 6.

32 *Lux Judit*: A magyarországi szakszervezetek történetéből. Friedrich Ebert Alapítvány, Budapest, 2008. 12.

33 *Káldor János*: Az első forradalmi munkásdalok. A magyar munkásmozgalom kezdetei. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve 1959. Szeged, 1959. [229–235.] 230.

34 Ua. 234.

35 Budapesti (budai) könyvnyomdászok és betűöntők dalkörének Jegyzőkönyve 1881-től. BFL X. 61. TDI 1849–1938.

pontból 50–50%-hoz közelített, 1879-ben 74 magyar és 74 német, 1887-ben 120 magyar és 131 német nyelvű volt. A repertoár kétnyelvűsége a programokban is megnyilvánult, az 1881. április 20-án tartott választmányi ülésen határozatot hoztak, hogy Ritter Ferenc mütársuk 50 éves jubileuma alkalmából két dalt tanulnak be: a magyar nyelvű ünnepi beszéd után a magyar szövegű *Guttenberg-dalt*, a német beszéd után az *Es ist ein Berg...* kezdetű dalt tervezték énekelni.³⁶ 1889. július 8-án a II. választmányi ülésen határozatot hoztak, hogy dalestélyt rendeznek a vízivárosi Fácánban, ahol 7 kar lesz, 4 magyar és 3 német. 1890-ben a Szép Juhásznénál tett tavaszi kiránduláson 5 dalt mutattak be, 2 németet és 3 magyart: *Daláröröm, Frühlingsnacht, Csataadal, Wanderlied, Érted, érted*.³⁷

A zászlóavatás a dalárdák legnagyobb ünnepének számított. A hónapokig tartó előkészületeket nagyszabású zászlóavató ünnepség követte, amelyen a hazaszeretetnek is hangot adtak. A Stahlton 1879 pünkösdjén tartotta az egyesület zászlóavatását. A zászlóanyai tisztet Zimmermann Frigyesné, a nyoszolyólányokét Uxa Eleonóra és Török Hermina kisaszszonyok töltötték be. A tagok megfogadták, hogy zászlójukhoz mindig hűek maradnak „*a Király, Haza és Művészet szent nevében*”.³⁸

ORSZÁGOS MAGYAR DALÁREGYESÜLET

Az Országos Magyar Daláregyesület (OMDE) megalakulásáról az 1867-es aradi dalárdata-lálkozón döntöttek. Az alapszabály részletesen meghatározta az egyesület célját, a tagság és a tisztségviselők kötelezettségeit, a közgyűlés és a választmány teendőit, leírta az OMDE gazdasági működését. Célul a magyar kultúra, a magyar nyelv ápolását, a magyar zene és művészet terjesztését tűzte ki. Elhatározták, hogy két évente országos találkozót tartanak, és a hangversenyek után közgyűléseken vitatják meg az aktuális problémákat. Elnöknek Madarassy Pált, titkárnak id. Ábrányi Kornélt, pénztárosnak pedig Engeszer Mátyást választották. Alapszabályai az évek folyamán többször módosultak, alapszellemében azonban nem tértek el az 1867-ben megfogalmazottaktól.³⁹

A daláregyesület munkáját és küldetését id. Ábrányi Kornél a *Képek a múlt és jelenből* című munkájában nagyra értékelte. Elsősorban az országban működő tagegyletek összefogását és irányítását határozta meg feladatául, s fennállásának ideje alatt: „... *nem szolgált más érdeket, mint a magyart*”.⁴⁰

A tagegyletek feladata a magyar állameszme erősítése volt, különösen a nemzetiségek lakta területeken. „*Nagy nemzeti missziót teljesítettek s teljesítenek [...] a magyar dal zászlajával a kezükben, őrt állanak a magyar állam s kultureszme váránál*”.⁴¹

Az Országos Magyar Daláregyesület első országos karnagya Erkel Ferenc volt. Az ő nevéhez kötődik az országos dalárünnepélyek meghonosítása. Visszavonulása után Huber Károly lett az utódja. Őt fia, Hubay Jenő, a világhírű hegedűvirtuóz, zeneköltő s a magyar zeneirodalom kimagasló képviselője követte. 1880-tól Erkel Sándor hat évig szerepelt mint országos karnagy. A millenniumi országos dalünnepély óta Bellovics Imre, a Budai Dalár-

36 Budapesti (budai) könyvnyomdászok és betűöntők dalkörének Jegyzőkönyve 1881-től. BFL X.61. TDI 1849–1938.

37 Budapesti (budai) könyvnyomdászok és betűöntők dalkörének Jegyzőkönyve 1881-től. BFL X. 61. TDI 1849–1938.

38 Förster i. m. 4.

39 Fazekas Ágnes: Polgári dalos mozgalom Magyarországon a 19. században, 3. rész, Dalárünnepélyek; ><https://www.parlando.hu/2017/2017-2/Muvelm-Fazekas.htm>< (Letöltve 2019. 12. 27.)

40 *Id. Ábrányi* i. m. 61.

41 *Id. Ábrányi* i. m. 64.

da karnagya, a polgári nőiskola énektanára s a fővárosi zenei élet aktív képviseelője állt az egyesület élén. Mint másod- s társ-karnagyok Zimay László és Gobbi Alajos is szerepeltek a rendes országos karnagyok mellett.⁴²

A *Zenelap* a dalárdák szerepét többek között az általános műveltség, valamint a magyar nyelv terjesztésében látta, fontosnak tartotta a magyar „*törzselem*” összekapcsolását a nemzetiségekkel.⁴³

Az Országos Magyar Daláregyesület 1897. január 16-án tartott rendes választmányi ülésen Hackl Lajos fővárosi tanár tett lelkes és hazafias indítványt a magyar dal és zene terjesztése érdekében. Azt ajánlotta, hogy a kormány segítségével országos mozgalom induljon, „*főleg a nemzetiségek által ellepett vidékeken*”, magyar dalegyüttesek alapítására, melyet úgy a hatóságok, mint a kultúregyesületek támogatnának. „*E dalegyüttesek előmozdítanak a magyar állameszme, a magyar nyelv és szellem meggyökeresedését.*”⁴⁴

Az Országos Magyar Daláregyesület 1892-ben rosszállását fejezte ki a budapesti dalárdákkal kapcsolatban. Amíg a vidéki városokban eseményszámba ment egy-egy dalestély, az egész város készült rá heteken át, a fővárosban, még a jobb parton is, csak tiszteletjegyek özönével érkeztek a családok a táncvigalmakra. Az eredmény a lap szerint: virradatig tartó tánc, üres pénztár, a dalárdák előadása alatt hangos társalgás, unatkozás. A dalegyüttesek általában huszonöt évvel ezelőtt kezdtek virágzásnak indulni. Az alakulást láz követte. Huszonöt év után a városnak már csak 6–8 dalegyüte volt. Ezek legtöbbször elkülönülő osztályok szűk korlátai között mozogtak. „*A tűz csak szalmaláng volt.*” A legintelligensebb, legtehetségesebb elemekből álló dalegyüttesek szűntek meg.⁴⁵

Az Országos Magyar Daláregyesület a tagegyületeihez küldött körlevelében adta tudtul, hogy fennállásának 1892. évi negyedszázados évfordulójára ünnepséget szervez. Az egyesület elküldte az előadandó közös karok listáját: Kölcsey Ferenc/Erkel Ferenc *Himnusa*, Mosonyi Mihály: *Szentelt hantok*, Liszt Ferenc: *Rajnai bordal*, Gaál Ferenc: *Honfidal*, Heinrich Marschner: *Dalszabadság*, Zimay László: *Suhog a szél*, Dürner: *Viharban*, Franz Schubert: *Sajkázó*, Lányi Ernő: *Három népdal*. A rendezvényt 4 naposra tervezték, augusztus 16-án volt az első versenyelőadás, 17-én a második, 18-án az összelőadás, augusztus 19-én a díszülés.⁴⁶

A *Zenelap* az ünnepségre készülő dalárdákat nemzeti szellemben biztatta: „*Seregeljetekek egybe a Kárpátok aljáról, az Alföld rónáiról, a két magyar tenger partjáról, mindenünnen, ahol magyar szó, magyar dal hangzik! Hirdessétek fennen, hogy nemcsak nyelvében él a nemzet, hanem dalában is!*”⁴⁷

A NÉMET DALEGYÜTTESKÉK HAZAFIAS MEGNYILVÁNULÁSAI

Kossuth Lajos 90. születésnapja alkalmából 1892. szeptember 18-án a Városligetben néppünnepeket szerveztek, amelyen a Budapesti Férfi-dalárda, az Egyetértés Dalegyüte, a Lyra Dalkör, a Ganz-gyári Daloskör és a Budapesti Polgári Dalegyüte Kossovits József karnagy vezényletével a következő karokat adta elő: a *Szózatot* Egressy Bénitól, a *Kossuth-himnusz* Pap Zoltántól, a *Tavaszmúlt* kart Lányi Ernőtől, Erkel Ferenc–Kölcsey Ferenc *Himnu-*

42 *Id. Ábrányi* i. m. 65.

43 A dalárdák szerepe. *Zenelap* 11. évf. 1897. 9. sz. 2–3.

44 Daláregyesületi ügyek. *Zenelap* 11. évf. 1897. 3. sz. 7.

45 Dalünnepély. *Zenelap* 7. évf. 1892. 8. sz. 2–3.

46 Országos magyar daláregyesület. *Zenelap* 7. évf. 1892. 11. sz. 1–2.

47 Az országos dalárdaünnepély. *Zenelap* 7. évf. 1892. 12. sz. 2.

szát.⁴⁸ 1896. május 10-én a Vérmezőn tartott népünnepély alkalmával a Krausz Gusztáv Ede vezetése alatt álló Ganz-gyári Dalkör a Budapestre látogató Ferenc Józsefet a magyar *Himnusz* éneklésével üdvözölte.⁴⁹

A Budapesti Typográfiai Dalkör 1896. június 28-án a II. kerületi Medve utcai Fácán vendéglőben tartotta a 25 éves fennállási évfordulóját. Az ünnepi műsorban előadott 25 dal közül már csak kettő volt német, ezeket sem a Typográfiai Dalkör adta elő, hanem a meghívott dalárdák: a Budapesti Munkásdalárda a *Die Nacht*ot Franz Schuberttől, a Temesvári Typográfia Dalegylet a *Heil Gutenberg!* dalt Karl Rudolf Kárrásztól. A műsor végén az összes dalárda Kölcsey *Himnuszát* adta elő.⁵⁰

Az Aczélhang fennállása 25. évfordulóját 1898-ban ünnepelte. A *Zenevilág* a következőképpen méltatta működését: „... a külföldi zenekincsek figyelembevételével, teljes erejét a magyar nemzeti zene művelésére fordította, szem előtt tartava, és dalolva is a költő szavait: »A világon ezenkívül nincsen számodra hely, áldjon vagy verjen sors keze, itt élned vagy halnod kell.«⁵¹

Ugyancsak 1898-ban a *Zenevilág* a Ganz-gyári Dalkört annak jelentése alapján így mutatta be: Hochhollzer Károly és Schekolin József vezetésével, 89 működő és 138 pártoló taggal rendelkező „... derék és törekvő dalegyesület” nemcsak a hazafias és kulturális ünnepélyeken vett részt, hanem közreműködött jelesebb tagjainak kegyeletes avagy örömnepéin is...⁵²

A Ganz-gyári Dalkör a *Zenelap* 23. számában tiltakozását fejezte ki, mert a lap kiemelte a dalkört, ezáltal más dalkörök ellenszenvét ellenük irányította. A reklámozás ilyen fajtáját visszautasították. Egy bizonyos monstre-hangverseny alkalmából is kiemelte, s dicsérettel illette őket a *Zenelap*. A dalkör a dicséretet közösnek tartotta a hangversenyen résztvevő összes dalárdával együtt. „Czélunk és törekvésünk az, a mi minden hazafias dalköré, t. i. szorgalmasan ápolni és fejleszteni a magyar dalt.”⁵³

RENDEZVÉNYEK MINT A NÉMET NYELVHEZ, NÉMET KULTÚRÁHOZ VALÓ RAGASZKODÁS ALKALMAI

A magyar nyelv és magyar kultúra iránti elköteleződés mellett a dalárdák rendezvényein a német nyelv és német nyelvű műsorok bizonyos mértékben mindig jelen voltak. Az Aczélhang 1875 novemberében a gyári munkás étteremben lépett fel egy jól sikerült darabbal, melynek címe *Die Rekrutirung in Kréwinkel (Toborzás Kréwinkelben)* volt.⁵⁴

Az egyik munkásünnepélyen 1874-ben Lukács István magyar nyelven, Pachner J., az óbudai általános munkásegylet elnöke pedig német nyelven üdvözölte az összegyűlteket. A beszédek után énekek és szavaltatok szerepeltek. A zenei műsort a Nyomdász Dalkör és az Aczélhang Dalárda biztosította, amely után táncvigalom következett.⁵⁵

48 Újdonságok. *Zenelap* 7. évf. 1892. 15. sz. 6–7.

49 Krausz Gusztáv Ede. In *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái*; >hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/k-8D2C5/krausz-gusztav-ed-9315E/< (Letöltve 2019. 12. 31.)

50 A Typographia-dalkör története rövid vázlatban. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1896. BFL X. 61. TDI 1849–1938.

51 *Förster* i. m. 2–3.

52 Dalegyesületi ügyek. *Zenelap* 12. évf. 1898. 6. sz. 6.

53 Dalegyesületi ügyek. *Zenelap* 18. évf. 1904. 23. sz. 5.

54 *Förster* i. m. 3–4.

55 A munkásünnepély az Ujvilágban. *Munkás-Heti-Krónika* 2. évf. 1874. 37. sz. 3–4.

1880. február 8-án a Polgári Lövéldében bállal egybekötött munkásünnepélyen az Aczélhang mellett fellépett Pohler úr, a német színház tagja is egy előadással. A belépőket a lottógyűjtőkön és a szerkesztőségen kívül a London kávéházban (Váci körút), a Kralik kávéházban (István tér), Hoffman vendéglőjében (Külső Dob utca), a Páris szállodában, Malko vendéglőjében (Bodzafa utca) lehetett megvásárolni.⁵⁶

1880. július 4-én az Újvilág kerti és termi helyiségében színelőadással, hangversennyel és táncvivalommal egybekötött népünnepélyen az Aczélhang a Budapesti Munkás Dalárdával, a Varieté Daltársulattal és még két zenekarral együtt lépett fel. A jövedelmet a *Népszava* és az *Arbeiter Woche Chronik*, részben az Általános Munkás-betegsegélyző- és Rokkantsági pénztár özvegy- és árvaalapja javára fordították. A belépőket a lottógyűjtőkön és a szerkesztőségen kívül, a gyárak és malmok bizalmi emberein keresztül, valamint a London kávéházban, a Kralik kávéházban (István tér), Hoffman vendéglőjében (Külső Dob utca), a Páris szállodában, Malko vendéglőjében (Bodzafa utca), Nedosdek úr vendéglőjében (Bárány utca), a Löffelmann kávéházában (Király és Kisdiófa utca sarka) árulták.⁵⁷

A Magyar Általános Munkáspárt által rendezett kedélyes estet a Schusztter-féle vendéglőben 1881. március 21-én dr. Csillag Zsigmond magyar és Frankel Leó német nyelvű pohárköszöntővel nyitotta meg. Az Aczélhang elénekelt a *Marseillaise*-t magyarul, amit még több kórusmű követett.⁵⁸

A német kardalok csökkenését azonban jól példázzák a Ganz-gyári Dalkör fellépései. Míg 1892. július 30-án a tisztviselőtelepi kaszinóban rendezett zártkörű dalestélyükön a műsorukban 3 német és 5 magyar dal szerepelt,⁵⁹ az 1892. december 17-i dalestélyükön 2 német és 4 magyar dalt adtak elő,⁶⁰ addig 1897. június 26-án a Fácán helyiségében (II. ker Medve utca) táncmulatsággal egybekötött nyári dalestélyükön a német karok száma már 1-re csökkent, míg a magyar karoké 6-ra emelkedett.⁶¹

A 70-es évek végén jöttek szokásba a tarka jelmezű „bohócestély”-ek vagy „bolondestély”-ek is. A Budapesti Dalárszövetség első ilyen „bohócestély”-e után (1878. március 9.) különösen az Aczélhang Dalegylet terjesztette az új divatot, amely azután évtizedeken keresztül egyik legnépszerűbb formája volt a farsangi mulatságoknak.⁶²

A német műsorszámok jelen voltak a „bolondestély”-eken is. A Budapesti Typográfiai Dalkör 1885 februárjában a Fácánban rendezett farsangi ünnepségén német nyelvű operettet adott elő.⁶³ A Budapesti Typográfiai Dalkör választmányi ülésén 1892. január 12-én Ligeti József ajánlatára úgy döntöttek, hogy a farsangi dalestélyre a *Die alte Geschichte* és *Nur nicht ängstlich mein Sohn* című kvartettekét viszik.⁶⁴

A *Zenelap* a farsangi mulatságokat is figyelemmel követte, s a magyar nyelv használata miatt dicsérettel illette a rendezőket. Az Aczélhang Férfi Dalegylet 1890. január 9-én a pol-

56 *Népszava* 8. évf. 1880. 6. sz. 1.

57 *Népszava* 8. évf. 1880. 27. sz. 1.

58 Egyletek. *Népszava* 11. évf. 1897. 13. sz. 3.

59 Dalegyesületi ügyek. *Zenelap* 7. évf. 1892. 13. sz. 5.

60 Dalegyesületi ügyek. *Zenelap* 7. évf. 1892. 23. sz. 7.

61 Dalegyesületi ügyek. *Zenelap* 11. évf. 1897. 16–17. sz. 9.

62 Kovács Ákos: Az 1880-as évek népmulatságai és munkásszórakozásai a fővárosban. A Holmi online kiadása; ><https://www.holmi.org/2005/01/afra-janos-az-1880-as-evek-nepmulatsagai-es-munkasszorakozasai-a-fovarosban-kozzeteszi-kovacs-akos> (Letöltve 2020. 04. 25)

63 Budapesti (budai) könyvnyomdászok és betűöntők dalkörének Jegyzőkönyve 1881-től. BFL X. 61. TDI 1849–1938.

64 Budapesti (budai) könyvnyomdászok és betűöntők dalkörének Jegyzőkönyve 1881-től. BFL X. 61. TDI 1849–1938.

gári lövölde dísztermében farsangi „bohócestély”-t rendezett. „A dalárda dicséretére legyen, hogy díszes meghívóit ezúttal a német szöveg kihagyásával küldte el.”⁶⁵

A forrásanyagot nagymértékben biztosító Zenelap az Országos Magyar Dalár-egyesület és a Zenetanárok Országos Egyesületének hivatalos közlönye volt. A szerkesztőség a VIII. kerület Bodzafa utca 21. szám alatt működött. Felelős szerkesztője és tulajdonosa, Ságth József a lapot 1886-ban indította el. A *Zenelap* a magyar zenei élet felkarolását tűzte ki célul. Az 1. számban a *Mire törekedünk?* című cikkben a szerkesztő így fogalmazta meg a lap létrejöttének okát: „... a művelt s a zene iránt valóban érdeklődő magyar közönség, már régóta érezvén (mert éreznie kellett), egy ily irodalmi közeg hiányát”.⁶⁶ A *Zenelap* 1896-tól 1911-ig német melléklettel jelent meg. „Ezen német melléklet a lapban megjelent cikkek és szemlék fordításait tartalmazza és kizárólag külföldi előfizetőinknek szól.”⁶⁷

A többségi nemzethez való kulturális hasonulás a budapesti német dalárdák magyarosodását eredményezte. Az eredeti, hozott kultúra a századfordulóig tetten érhető, de a hazafias érzelmek, a többségi nemzethez való illeszkedni akarás egyre nagyobb teret hódított művészi tevékenységükben.

Zatykó Margit

Gulyás Menyhért társulatának tevékenysége Nyíregyházán (1925–1931)

A nyíregyházi színjátszás gyökereit a XIX. században kell keresnünk.¹ Állandó játszóhely építését szorgalmazta a város lakossága, habár előtte is rendelkeztek ilyen helyiséggel, például a Zöldség téri aréna szintén ezt a funkciót töltötte be.² A polgárok az anyagi forrás megteremtésére részvénytársaságot alapítottak, így épülhetett, majd nyílt meg 1894. február 6-án a kőszínház.³ A teátrum építéstörténete köré szerveződő tanulmányában Margócsy József a következőket jegyezte le az eseményről: „a megnyitás közeledtére a városi

65 Dalárügy. *Zenelap* 5. évf. 1890. 3. sz. 8.

66 *Zenelap* 1. évf. 1886. jan. 1. 1. sz.

67 Zenevilág 4. évf. 1903. 1. sz. 1.

1 A nyíregyházi színjátszás történetét röviden legutóbb Huber Beáta foglalta össze tanulmányának egy fejezetében (II. Történeti emlékezet). *Huber Beáta: Intézményes versus személyes emlékezet? Módszertani megfontolások a nyíregyházi Móricz Zsigmond Színház Léner Péter igazgatói időszakára vonatkozóan.* OSZMI, Bp., 2018; <https://szinhaztortenet.hu/study/-/record/STD16956?from=moricz-zsigmond-szinhaz>; Letöltve: 2019. december 27. Értékes anyag Margócsy kiadványa, amelyben a kezdetekhez kapcsolódó levéltári forrásokat szedte kötetbe. *Margócsy József* (szerk.): *Nyíregyháza színház-történetének levéltári forrásai 1813–1893.* Magyar Színházi Intézet, Bp., 1990. Bővebben lásd még *Margócsy József: Adalékok a megyei színjátszás történetéhez.* Szabolcs-Szatmári-Beregi Szemle XVI. évf. 1981. 17–24.

2 Katona Béla is közöl adatokat a nyíregyházi színjátszásról, Huber Beáta hivatkozta is munkáját. Ugyanakkor az egyes szövegrészeket nem árt kellő forráskritikával illetni. Lásd *Katona Béla: Irodalom, színház, sajtó a várossá nyilvánítástól a felszabadulásig.* In *Katona Béla–Erdész Sándor: Fejezetek Nyíregyháza művelődéstörténetéből.* Nyíregyháza néprajza – irodalom, színház, sajtó a várossá nyilvánítástól a felszabadulásig. Szabolcs Megyei Lapkiadó Vállalat, Nyíregyháza, 1973. 57–113.

3 *Margócsy József: Nyíregyháza polgárai színházat építenek.* Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle XXIX. évf. 1994. 59–73.